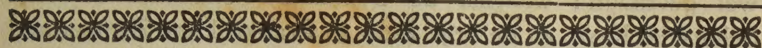
Gereformeerd Theologisch Tijdschrift.
Redactie-Adres: Prof. Dr T. HOEKSTRA te Kampen.
Aflevering 12. April 1925.

KORTE SCHETS VAN DE GESCHIEDENIS DER BELGISCHE CHRISTELIJKE ZENDINGSKERK EN ONZE CORRESPONDENTIE MET HAAR

door

Dr G. KEIZER.

III.

Op de Synode van Utrecht in 1877 werd de Zendingskerk voor de eerste maal *vertegenwoordigd* in ons midden. Aan deze vertegenwoordiging was voorafgegaan een *bezoek* van een viertal onzer predikanten gebracht aan de Synode dezer zusterkerk in den voorzomer van datzelfde jaar gehouden. Toch bestond er al eenig nader verband. Eén onzer leeraars was reeds werkzaam in de Zendingskerk en een tweede zou Zondag 9 Aug. '77 in haar midden worden bevestigd. Hoe het tot eene afvaardiging van de zijde der Belgische broeders is gekomen kan ik niet met zekerheid zeggen; evenmin vind ik in de acta der Synodes van den Bosch '75 en van Groningen '72 eenige aanwijzing waaruit ik mag afleiden dat genoemd viertal officieel was afgevaardigd. Alleen lees ik in art. 181 van de Synode van Groningen, '72, dat de Synode na breedvoerige gedachtenwisseling besluit *dat voortaan de Syn. Commissie de tijd der Synode zal bekend maken aan de Buitenlandsche Kerken, met verklaring dat het der Synode aangenaam zal zijn afgevaardigden te ontvangen van de*

Kerken, die met ons op een zelfde standpunt staan. Op de Synode daarop volgende in '75 te 's Hertogenbosch wordt wel gevraagd: waarom de Synodale Commissie de vrije Schotsche Kerk, en de vrije Kerk in Frankrijk en Zwitserland niet heeft uitgenoodigd en worden de redenen die haar daartoe bewogen hadden opgegeven en geoordeeld later op die zaak te moeten terugkomen, maar de redenen zelf worden niet genoemd in de acta, noch wordt medegedeeld of men op deze zaak teruggekomen is en wat toen is besloten. Het verslag van de Synodale Commissie deelt in '72 kortweg mede dat zij gemeend heeft geen gevolg te moeten geven aan een verzoek van de Prov. Gelderland om vertegenwoordigers van buitenlandsche Kerken tot deze Synode uit te noodigen.

Het verslag van genoemde Commissie uitgebracht in '75 maakt van geene uitnoodiging melding; dat van '77 meldt nadrukkelijk *geen uitnoodiging* gezonden te hebben aan buitenlandsche kerken en toch is broeder *Eggenstein* uit het midden der Zendingskerk ter vergadering en bleek daar hartelijk welkom, wat wij mogen afleiden uit art. 64 waar de acta vermelden: *met luide toejuiching begroet de vergadering bovenstaande toespraak.* Te weten de toespraak van dezen broeder uit Antwerpen.

Van correspondentie in officiëelen zin kon toen dus eigenlijk nog niet worden gesproken. Zij is niet gemaakt, maar geboren.

Eenige relatie toch was er reeds vóór den datum dat vier onzer predikanten naar de Synode der Zendingskerk gingen in 1877 en vóór de afvaardiging harerzijds. Eenige relatie reeds hierdoor dat dezelfde *John Henderson,* een rijk Schotsch koopman, die onze kerken gedacht in zijn mildheid, dit eveneens deed met de zwakke Belgische Zendingskerk. Dan verder: de vergadering van „Christelijke vrienden" in het midden waarvan ook Prof. A. Brummelkamp bij den aanvang kwam, strekte ook haar bemoeienis uit tot het werk der Belgische Zendingskerk en volgde hierin het voetspoor der Schotsche vrije kerken. Mannen uit den kring der christelijke vrienden, als *Groen, Elout* en anderen deelden van hun rijkdommen

mede tot de vordering van Gods Koninkrijk in het Roomsche Frankrijk en België en tot leniging van den nood van het lijdend Protestantisme in Hongarije. Niet nadrukkelijk genoeg kan steeds weer worden herinnerd dat de vaders der Scheiding verre waren van elken sectarischen geest. Zij hadden een zeer wijd geopend oog voor de Katholiciteit der kerk en hoe zwak de kerk der Scheiding in den eersten tijd ook was, haar liefde zocht buiten de grenzen al heel spoedig naarstig die kerken, die met haar in de leer en in de kerkregeering, issues waren van den grooten Reformator van Genève. Dan eindelijk wil ik ook nu nog weer herinneren den naam van den begaafden prediker *Aart van Schelven ;* al stond hij wel niet in correspondentie toen hij in België predikte met de offciëele organen van onze kerk, toch voerde hij correspondentie met leden onzer kerken. Ik was voor jaren zoo gelukkig de copie eener briefwisseling in te mogen zien van een der onzen met sommige mannen van beteekenis voor de geschiedenis onzer kerk en daaronder vond ik ook twee brieven van Van Schelven ; een d.d. 20 Maart 1854 uit België geschreven. Hij was geadresseerd aan den heer *P. Staal* te Kappelle bij Goes, den vader van onzen dominee Staal te Colijnsplaat en van twee onzer thans geëmeriteerde hoofden van Christelijke scholen ; een eenvoudig burger maar geparenteerd aan Zeeuwsche families waaruit zonen zijn geboren die zullen genoemd worden nog lang nadat zij gestorven zijn in breede kringen der Christenheid in ons Vaderland ; ik noem hare namen naar alfabetische volgorde, zonder te letten op leeftijd of kerkgemeenschap : *van Melle, van Noppen, Oranje.*

Vader P. Staal onderhield correspondentie met eenige mannen wier namen evenzeer worden genoemd in de geschiedenis van onze kerken als in die van het Belgisch Protestantisme ; ik noem alleen een *Budding, de Jonge en Aart van Schelven.*

Mij werd welwillend door mijn vriend C. Staal, thans rustend hoofd der School, wonende in den Haag, een nauwkeurige copie afgestaan van een schrijven van *Van Schelven.* Dit schrijven teekent dezen laatste, maar eveneens de toestanden

tusschen '50 en '60, heerschend in België en daarom achtte ik het dienstig daaraan eenige passages te ontleenen...... „In al den omvang van dit woord blijf ik *Nederlander* : de strijd, die daar gestreden, de zegen, die daar gesmaakt wordt, is mijn strijd, is mijn zegen. Het is een ondankbaar geslacht, dat Gods weldaden en wonderen heeft vergeten en verzondigd, maar Gods trouwe liefde heeft er zich nog niet van onttrokken : er is een overblijfsel naar de verkiezing der genade boven alle volken, die het omringen. O, wat is Holland dierbaar, als ik het vergelijk bij België of Frankrijk. Door het lezen van „De Nederlander" blijf ik zoowat op de hoogte van den strijd in ons land. De hierarchie, de school, de wetten op onderwijs en armwezen, de nieuwe bijbelvertaling enz. geeft aan de vrienden strijd, aan de vijanden stof tot laster en smaad. O, bidden wij voor dat land waaraan zoovele dierbare herrinneringen kleven !

En nu mijn strijd : in mijn laatsten brief meldde ik u van den zegen op mijn werk. Het zal u niet vreemd zijn, als ik u thans den wederstand der wereld, aangedreven door den satan, mededeel. Die goede gang werd met leede oogen aangezien door de priesters. Zij zijn begonnen te doen wat God hun toelaat. Van huis tot huis zijn zij te werk gegaan om te zeggen : wij zijn ketters enz. Door beloften en dreigingen hebben zij getracht al onze hoorders ons te ontrukken en het is hun met veel moeite gelukt. Eindelijk hebben zij gisteren 14 dagen iemand gehuurd, die vlak voor de deur waar ik preek, als ik begon, ook begon met een geducht geraas te schreeuwen bijbelplaatsen zonder verband of samenhang, (hij was dikwijls onder de prediking geweest) en aanroepingen van den Naam Gods en Jezus Christus, zoodat mij binnen niemand kon verstaan. Het gevolg was : oploop van volk, die vensters openhaalden, met steenen op het huis smeten enz. Gisteren acht dagen geleden vergezelden ons eenige broeders uit Brussel, waren met mij bij het terugkeeren, een groote troep volk tot nabij de stad, onder het geschreeuw van : Protestanten, Evangelisten ! Tegen gisteren was er, zoo zeide men, door

den anderen pastoor 20 franc geboden, als zij het zóó zouden maken, dat ik niet meer terug durfde komen. Zij zouden mij gooien met wat zij maar vinden konden. Een twintigtal had zich tot complot gevormd om dit schoone werk te doen. De man, bij wien ik in huis predikte, had er echter kennis van bekomen en bericht van gegeven aan de gendarmen. Vijf van hen waren gewapend in de nabijheid, zoodat zij niet durfden gooien : met eenige steenworpen op de deur liep alles af. Van tijd tot tijd kwamen troepen binnen met aangezichten, die van woede en wraak getuigden. In God was ik gerust en zeer gesterkt ; mijn lijf en ziel had ik Hem mogen overgeven. In Zijn kracht trad ik tegen hen op in volle wapenrusting Gods met het zwaard Gods op de lippen, en dat had uitwerking. Ik sprak over den Joodschen Raad, Christus zoekende te dooden, daarvoor aan Judas geld gevende, Hem doende vangen, veroordeelden Hem en dat Oversten der kerk, Hem den Christus Gods, Die ter verlossing van zondaren kwam ; dat dus de Overste der kerk door blindheid of boosheid of geldzucht wel degelijk dwalen konden ; en toen in den tegenwoordigen tijd de strijd der priesters niet tegen mij, maar tegen Gods Evangelie, tegen die boodschap, dat God zondaren aannam tot Zijne kinderen en hun alle schuld vergaf en van zonde verloste, den hemel schonk uit loutere liefde zonder geld en zonder prijs. En wat was de uitwerking ? In minder dan vijf minuten begonnen die woedende aangezichten te veranderen : men zocht plaats en zette zich neer, bijna allen bleven ten einde toe en groetten mij bij het heengaan zeer vriendelijk."

Deze brief kan ons een kijk geven op het zoo moeilijk arbeidsveld in België. A. van Schelven schreef daarvan aan „zijn geliefden Broeder in den Heer en Heiland". In mijn bezit is een copie van een anderen brief ongeveer twee jaar vroeger van uit Middelburg geschreven, d.d. 21 October 1852. Toen stond hij op vertrek naar *Vilvoorden*. Hij schreef daaromtrent aan den heer P. Staal te Kapelle : „Een groote lotwisseling is voor mij en de mijnen op handen. Voor eenige weken ont-

ving ik met eenparig verlangen van de leden van het Belgisch Synodaal Comité ter Evangelisatie in België een roeping om tot hen over te komen, ten einde in de kleine gemeente van *Vilvoorden* en *Mechelen* het Evangelie te verkondigen, als Evangelist of Catechiseermeester en aan de uitbreiding van Gods rijk in dat land werkzaam te zijn. Zwaar viel mij die roeping op het hart, en diep was het gevoel van onvermogen om zulk een gewichtvolle roeping te aanvaarden. Duizend bezwaren bestormden mijne ziel; dan, door Gods genade is deze strijd afgestreden en heb ik ze alle mogen geven in de hand van Hem, die mij roept. Ja, dat vertrouwen leeft onwrikbaar in mijn hart, dat de Heere mij roept. Vele, vele ondervindingen heb ik in deze dagen daarvan ontvangen, en haast met ieder uur, zou ik zeggen, vernieuwt ze de Heere tot in de kleinste bizonderheden. O, hoe goed is het achter den Heere te gaan! Achter Hem, Die ons licht, onze kracht, ons alles is, zijn wij veilig; daar alleen! Beurtelings gevoel ik mij daarheen getrokken (naar die kleine kudde, die hongert naar het Evangelie Gods), en gevoel ik al de smart om mij los te rukken uit de armen mijner lieve broeders in den Heer, mijne lieve familiebetrekking, uit mijn dierbaar Vaderland; maar is het niet zoo? Dit zal medewerken enz....... Wij zullen te Vilvoorden wonen; er is een lief, klein kerkje, daar boven zullen wij wonen. Gij zult dit onzen goeden Ds de Bruine [1]) wel eens willen mededeelen, ook degenen die mij in Christus liefhebben. En dan vraag ik dringend van allen: Bidt voor mij; bidt voor Christus' gemeente in België; voor allen, die daar arbeiden. Met het oog op Toscane, Italië en Frankrijk is de gedachte mij niet vreemd, dat wij vervolging te gemoet gaan. God, onze Zaligmaker, zij met ons om Zijnen Naam te belijden in nood en in dood". Zoo schreef de man die èn in ons land èn in België zoovelen tot zegen was. Lees nog eens de roerende bladzijden in het wonderschoon geschrift van den jongsten zoon van dezen trouwen en begaafden

[1]) Bedoeld wordt ongetwijfeld Ds. A. de Bruijne van 1849—'68 predikant te Goes.

prediker, ik bedoel de pericoop : *de ring Leiden* uit *In den kruitdamp* door *C. L. F. van Schelven* en gij kunt verstaan waarom ik dit deel over de correspondentie onzerzijds met de Zendingskerk aanving met te herinneren aan vader A. van Schelven.[1])

Thans ga ik over tot de beschrijving van de geschiedenis der correspondentie, waarbij ik nu veel korter stil kan staan daar ik reeds wees op het moeitevolle van den arbeid in België, zoodat ik aan veel wat daarvan werd medegedeeld door de afgevaardigden der Zendingskerk kan voorbijgaan. De Synode dier kerk nu zond voor het eerst afgevaardigden naar die van Utrecht in 1877, en wel Ds *Eggenstein* en ouderling *Matthysen*, van welken alleen de eerste tegenwoordig was. Hij voelde zich blijkbaar direct thuis in het midden dezer vergadering, en nam dan ook ijverig deel aan de discussie, zoo bij die over de verzorging der emeriti-predikanten enz. waarbij hij die onzer kerken prees in vergelijking met wat bij hen bestond, van oordeel zijnde dat onze regeling „veel meer in overeenstemming is met den geest van het Evangelie en met de verplichting eener gemeente tegenover haren voorganger en de zijnen." De vergadering betoonde zich voorkomend tegenover dezen afgevaardigde en noodigde hem reeds den eersten dag van zijn tegenwoordigheid in haar midden uit om voor te gaan in dankzegging. Den volgenden dag ontving hij het woord. Men leze dit eens na in de Acta en zie welke groote plaats die mannen in deze kleine kerkgemeenschap innamen welken ik boven reeds noemde ; vooral is zijn toespraak van belang voor onze kennis van de beginselen waaruit de Zendingskerk in dien tijd nog leefde. Deze kleine kerk stond toen reeds zoo tegenover art. 36 N. G. B., gelijk bij ons eerst de Synode van Utrecht in 1905 zich zou stellen. Toen vroeg men nog in 1877 aan hem : „waarom heeft de

---

[1]) Nog verwijs ik naar in Rullmann's Doleantie wonderschoon hoofdstuk : *een vaderhart doorpriemd.*

Belgische Zendingskerk art. 36 der confessio belgica niet aangenomen." Eggenstein deelde nog mede dat één onzer predikanten reeds bij hen diende, dat een ander den volgenden Zondag zou worden bevestigd en dat een lid der gemeente, met name *Bennema*[1]) als colporteur naar de badplaats Ostende zal gaan. De oudsten onder ons zullen wel weten wie en waarom er eenigen van onze predikanten naar België gingen.

Met luide toejuiching, aldus de Acta, begroet de vergadering bovenstaande toespraak. Prof S. van Velzen beantwoordt hem en betuigt onder meer: „ongetwijfeld ben ik de tolk van *al* deze broeders, ja van *onze gansche kerk*[2]), als ik blijdschap betuig over uwe komst tot ons." De President geeft daarop de vergadering gelegenheid aan Ds Eggenstein vragen te stellen, waarvan gebruik wordt gemaakt door de vraag reeds genoemd in zake art. 36; verder vroeg men nog waarom onze beide andere formulieren van eenigheid niet door de Zendingskerk waren aangenomen; waarop deze een afdoend antwoord geeft; in zake de opleiding, waarnaar ook nog was gevraagd, deelt hij mede dat de Zendingskerk „zich bedient van de theol. school te Genève en hare predikanten van elders krijgt[3]) en sedert twee jaar eene opleidingsschool voor geboren Vlamingen heeft uit de beide kerken, waarop drie leerlingen zijn en waaraan leeraren zijn uit verscheidene kerken." Wat de ordening betreft zoo verneemt de vergadering dat „de dienaren eerst één jaar moeten hebben gewerkt, eer zij geordend worden, en de oplegging der handen door minstens vijf predikanten moet geschieden; komt nu iemand van eenige academie, dan ondergaat hij geen onderzoek naar zijne wetenschappelijke bekwaamheid, maar alleen naar de

[1]) Bedoeld wordt naar ik meen H. J. Binnema, later te Tilburg (1880—1909) vgl. Acta, Zwolle, '82, bl. 45.

[2]) Ik onderstreep.

[3]) Destijds werd ook aan de Société évangélique de Genève kennis gegeven van den datum waarop onze kerk in Synode vergaderde, Acta, Dordrecht VIII.

bekeering zijns harten." Ik stond bij het een en ander wat breeder stil en kan daaraan nu verder voorbijgaan als wij Eggenstein op volgende vergaderingen weer zullen ontmoeten als afgevaardigde in ons midden.

Op de Synode van Dordrecht 1879 is de Zendingskerk vertegenwoordigd door twee broeders ; thans is naast Ds Eggenstein ook *Ds Haksteen* in haar midden. Beiden voeren het woord. Wat Eggenstein sprak werd *op zilveren gebeelde schalen* [1]) aangeboden en het was dan ook geen herhaling van wat hij de eerste maal had gesproken. Hij getuigde van den goeden voortgang van het werk ; Haksteen memoreerde enkele feiten waaruit de ontzaglijk droeve toestand op godsdienstig gebied onder de Vlamingen bleek. Wij vernemen uit Eggensteins woord de blijdschap over de komst van *Ds Wiersma*, een der onzen, naar Brussel. Wij weten waarom hij ging en hoe het kwam dat hij zoo dra naar ons vaderland terugkeerde en wel naar de kerk van *Rheden ;* echter ditmaal naar de N. H. Kerk !

Prof. A. Brummelkamp beantwoordde deze beide afgevaardigden en verontschuldigde onze kerk, dat zij dit jaar geen afgevaardigden had gezonden, wat wel het vorige jaar het geval was geweest, toen onzerzijds op de Belgische Synode waren als vertegenwoordigers der Christelijke Gereformeerde Kerk de D. D. *D. K. Wielenga* en *A. H. Gezelle Meerburg*. In antwoord op enkele vragen gedaan aan de Belgische afgevaardigden bleek dat de samenwerking in zake de opleiding aan de *Vlaamsche Opleidingsschool*, door de z.g. nationale kerk, gebruikt werd tot bijzondere oogmerken, ten bate hunner kerk, waarom Eggenstein zich uit het bestuur had teruggetrokken. De botsing met de nationale kerk ontstond hieruit : *ons geweten duldt niet gelijke rechten voor waarheid en leugen. Staatsgeld te ontvangen, zouden wij vernederend voor onze kerk achten. Wij wijzen onze moeder geen plaats aan in een invalidenhuis, al is het nog zoo schoon !* [1]) Nog bin-

[1]) Ik onderstreep.

den deze broeders de onzen hunne roeping op het harte tegenover de 30.000 Hollanders die in Parijs leven zonder geestelijke verzorging. Hij verzocht onze Synode, wijl zij zwak zijn, dezen arbeid te aanvaarden. Onze afgevaardigden ter voor-vorige Synode rapporteeren dat zij met groot genoegen die Synode hadden bijgewoond, en o. a. den indruk ontvangen dat een nauwere band tusschen het *Vlaamsche* gedeelte dier kerk en de onze wellicht zeer wenschelijk zou wezen. „De vergadering verneemt dit met belangstelling."

Op de Synode te Zwolle 1882 is onze zusterkerk uit België vertegenwoordigd door Ds Eggenstein en ouderling Baron Prisse. Beiden voeren het woord. De laatste verzekert dat men om lid der Zendingskerk te worden, aan dezelfde voorwaarden moet worden voldaan als bij ons, en zegt dat zij, de kleine zuster, in haar harden strijd, zeer gevoelig is voor de sympathie onzerzijds bewezen door de afvaardiging van de Docenten Brummelkamp en van Velzen naar haar Synode." [1])

Hij eindigt aldus : „vergeet onze kleine kerk en de Vlaamsche bevolking niet, en zend op de e.k. Synode ons weer uwe afgevaardigden." Ds Eggenstein verzekert niet te willen herhalen wat hij reeds zeide in Utrecht en Dordrecht ; niettemin zijn zijn mededeelingen belangrijk !

Uit de antwoorden op de vragen hen gedaan, blijkt dat de „medewerking aan de Vlaamsche Opleidingsschool bloot een particulier karakter draagt en haar kerk daar hare dienaren haalt, waar zij het best te verkrijgen zijn ; vooral leveren de Zwitsersche scholen haar leeraren." Docent de Cock beantwoordt de Belgische afgevaardigden !

Uit het verslag van de Synodale Commissie blijkt dat van Ds Haksteen eene aanvrage was ingekomen om steun tot dekking van een tekort van 36.000 frcs in de kas der Zendingskerk. Hij hoopte dat de „Bazuin ten behoeve dezer zaak mogt schallen." De Commissie besloot aan dit verzoek te vol-

---

[1]) Naar de Synode te Nessonvaux.

doen onder conditie dat Haksteen zich niet zou wenden tot de Hervormde Broeders, gelijk men uit België dit vroeger wel eens had gedaan. Zij maakten deze conditie „omdat dit bij sommige gemeenten en leden onzer kerk aanleiding zou kunnen geven tot een min juiste opvatting van de bedoeling der Synodale Commissie." De aanbeveling werd in de Bazuin geplaatst. Ondertusschen antwoordde Haksteen op de gestelde voorwaarde „dat zijne zending was tot ieder, die den Heere Jezus en Zijn Koninkrijk liefheeft, en die voor dat Rijk zijne gaven wil geven, en dat hij, waar hij dan ook door een Kerkeraad in de Hervormde Kerk werd in de gelegenheid gesteld die gaven te ontvangen, ze niet mocht weigeren, te meer daar de correspondeerende leden der Belgische Zendingskerk meest allen predikant zijn in de Hervormde Kerk." De Commissie deed daarop mededeeling van dit schrijven in de Bazuin, en liet het aan de respectieve Kerkeraden over Ds Haksteen tot het houden van eene collecte in hunne gemeenten vrijheid te geven.

Op de Synode te Rotterdam 1885 was de Zendingskerk vertegenwoordigd door de bekende *Kennedy Anet* en Eggenstein. De eerste sprak in 't Fransch en werd vertolkt door den laatste. Met dankbaarheid herinnert hij voor ruim twee jaar te Kampen te zijn geweest en daar van de vriendelijke gastvrijheid van Prof. L. Lindeboom te hebben genoten en dat *Ds Notten* de kolommen van „Maranatha" openstelde voor berichten en stukken van en voor de Belgische Zendingskerk. Dringend werd gevraagd afgevaardigden naar Brussel te zenden bij het in '87 aldaar te vieren vijftigjarig jubileum. Hij trekt de parallel tusschen Juda en Israël ter eener en Nederland en België ter anderer zijde. Wat had België kunnen zijn, zoo roept hij uit, waren wij één gebleven! Hij eindigt met nog slechts drie woorden te spreken: Broeders, bidt voor ons; gunt ons uwe sympathie en gaven, en zendt ons van uwe mannen, die ons helpen arbeiden! Eggenstein na een overzicht van het werk der Zendingskerk gegeven te hebben

zegt in aansluiting aan de laatste woorden van Kennedy Anet : er was op een onzer Synodes een kapitein-ouderling tegenwoordig in militaire kleeding. Deze sprak tot de Engelschen : „Gij Britten, zendt gij ons uwe ponden sterlings" ; en tot de Franschen en Zwitsers : „Zendt gij ons uwe mannen" ; maar tot de Hollanders sprak hij : „Zendt gij ons beiden, uwe mannen en uw geld, omdat wij van uwe stamverwanten zijn." Daarop dan doet Eggenstein een beroep *op onze mannen om onder de Vlamingen te arbeiden* en tevens een beroep op ons gebed. Broeders, zoo eindigt hij, vergeet vooral in uwe binnenkamer België niet! Brummelkamp zegt daarop dan onder meer : zij (de Belgische Zendingskerk) *en de onze zijn volle zusters uit eenzelfde beginsel geteeld.* [1]) Uwe kerk bleef gelukkig ook der waarheid getrouw, gelijk ze dit ten vorigen jare in de uitwerping der dwaling duidelijk heeft getoond, toen ze vereenigd met het advies van onzen Van Velzen den prediker Ds B. afzette, waar zelfs een man als de Pressensé tot een zachter oordeel meende te moeten manen. [2])

Brummelkamp verklaart verder den afgevaardigden hoe het komt dat wij de Zendingskerk zoo weinig steunen. In de eerste plaats wel omdat eigen kerk en school en Zending schier geheel onze kracht vragen, doch daarbij kwam dat de broeders uit de met den Staat verbondene kerken alhier U als Vrije kerk in België ondersteunden, terwijl ze ons hier te lande, op hetzelfde vrije standpunt gevestigd, tegelijkertijd bestreden. Dit heeft het eerst onder ons misschien wel wat argwaan en terughouding verwekt, wat nu echter merkbaar aan 't verminderen is en spoedig geheel wijken moge. Onze Kerk moge in 't vervolg dan ook voor de Uwe niet alleen bidden, maar ook hare gave naar mate harer kracht paren bij het gebed. Gaat voort, zoo spreekt vader Brummelkamp geliefde Broeders, in de kracht des geloofs, en strijdt ten einde toe!"

---

[1]) Ik onderstreep.

[2]) Ds Ch. Byze was een voorstander van de leer der conditioneele onsterflijkheid.

De proff. S. van Velzen en A. Brummelkamp kenden de toestanden in de Belgische Zendingskerk allicht beter dan iemand anders op de Synode ; zij hadden haar lief en daarom wilden zij ook over haar waken. De Zendingskerk had een uitnoodiging gezonden tot het zenden van afgevaardigden naar de Synode dier kerk, welke vergaderen zou te *Jumet* op den 13-15 Augustus 1883. Overeenkomstig het *besluit* van de Synode te Zwolle, heeft de Synodale Commissie, aldus lezen wij in haar rapport, de beide oudste Docenten, van Velzen en Brummelkamp verzocht ons te vertegenwoordigen. Naar aanleiding nu van deze mededeeling in het rapport van genoemde Commissie vraagt een van de vier afgevaardigden uit Zeeland of de opdracht aan Doc. van Velzen hem door de Synode is verstrekt. Hierop antwoordde de Commissie „dat zij geene bepaalde opdracht van de Synode heeft ontvangen, maar dat zij vertrouwt in den geest der Synode gehandeld te hebben, omdat gewichtige en teedere belangen onzer Zusterkerk op het spel stonden. Een van hare predikanten toch, zoo meldt art. 21 acta Rotterdam '85, met name *Byse*, stond afwijkende, dwalende gevoelens voor. Hij loochende de eeuwigheid der straf en beweerde dat de goddeloozen vernietigd worden. Dit bracht groote beroering in onze Zusterkerk te weeg, en omdat zij klein is, vroeg zij de Synodale Commissie om raad. Deze verzocht aan Docent van Velzen naar België te gaan. Z. Ew. willigde het verzoek in, en het resultaat is gezegend te noemen. Onze zusterkerk heeft hare belijdenis gehandhaafd en genoemden leeraar afgezet. Een vrij breede discussie ontspon daarop in verband met het woord *opdracht* gebezigd in 't rapport. Sommigen meenden dat de Commissie haar bevoegdheid was te buiten gegaan. Men komt overeen 't woord *opdracht* te veranderen in *verzoek*. In verband hiermede wordt de gedachte uitgesproken om de Commissie *„meerdere vrijheid van handelen te geven in dergelijke gevallen"*. [1]) Men bleef echter „bij het bestaande Reglement" en inmiddels wordt aan

[1]) Ik onderstreep.

Docent van Velzen hulde gebracht voor zijn ijver, om in 't belang van de Gemeente des Heeren de reis naar België te ondernemen." [1])

Naar de Synode van Assen, 1888, waren wederom afgevaardigd Ds Eggenstein en Baron Prisse, de laatste en diens secundus waren echter verhinderd. Eggenstein vangt dan aan met de betuiging dat de Zendingskerk deelt in ons lief en leed, vandaar hare deelname in het overlijden van Vader Brummelkamp, die hun evenals de nog levende Vader van Velzen, dierbaar was, vooral sinds de Synode te Nessonvaux en te Jumet. Hij noemde Brummelkamp, den man zoo ruim van hart, onzen Luther; Prof. van Velzen onzen Calvijn. Met genoegen denkt men in België aan zijne opwekkende prediking aldaar. [2]) Eggenstein deelt o.a. mede: *„geen onzer leden nam deel aan de socialistische beweging"*. [3]) Verder wijst hij op den groei en wasdom van enkele kerken, o.a. die van Gent, Jumet en Charleroi, hoewel de druk der Roomschen zwaar is. De vergadering richt tot hem een paar vragen in verband met de behandeling van socialisten en de gemengde huwelijken, waarop hij antwoordt: „dat men niet handelt naar iemands staatkundige inzichten, maar naar belijdenis en wandel en wat de gemengde huwelijken betreft, daarin handelt men zoo, dat men geen huwelijk kerkelijk inzegent vóór de Roomsche partij heeft verklaard de kinderen in de Evangelische kerk te zullen laten doopen." Prof. L. Lindeboom beantwoordde Eggenstein en zegt onder meer: De Heere beware U voor zulke Geuzen, die niet tot het zaad der echte Geuzen behooren, maar eene vrijheid voorstaan, die niet die van het geloof is, maar wel des ongeloofs!

Uit het rapport van de afgevaardigden naar het Jubileum

---

[1]) In de consistorie van Jumet hangt een foto dier Synode, waarop onze beide Docenten ook duidelijk staan.

[2]) Ds van Velzen had familie in Antwerpen.

[3]) Ik onderstreep in verband met het feit dat tegen de Belgische Zendingskerk op de laatste Synode eene beschuldiging werd vernomen dat zelfs onder haar predikanten thans socialisten worden gevonden.

der Belgische Zendingskerk, D.D. *A. Brummelkamp Jr* en *J. Hessels,* blijkt dat zij aldaar met groot genoegen zijn geweest en op verzoek der broederen hebben gesproken over Openb. 3 : 8b en Psalm 81 : 11b. Zij hadden gelogeerd ten huize van kapitein *Isebaert* en betuigen : *Wij ontvingen een gunstigen indruk van het Christelijk familieleven der protestanten in België.*

Op de Synode van Leeuwarden, 1891, werd de Zendingskerk vertegenwoordigd door Eggenstein en Baron Prisse, diens secundus was kapitein *Isebaert.* Voor dat deze beide broeders 't woord ontvingen brachten de beide afgevaardigden onzer kerken naar de Synode te Luik 1889, D.D. A. Littooy en Joh. van der Linden hun rapport uit, waarin zij mededeelden dat door hen op verzoek der broeders uiteengezet was de verhouding tusschen de Nederduitsche Kerken en Christelijke Gereformeerde Kerk, terwijl van der Linden over de eenheid tusschen de Belgische kerk en de onze" had gesproken. 't Deed hun als afgevaardigden wel leed, dat de giften uit Nederland in den laatsten tijd zoo traag vloeiden, wat hun op bescheidene wijze was te kennen gegeven. En wat de wijze van werken der Belgische Synode betrof : „er viel, dachten ze, voor ons wel wat uit te leeren." Zij werkte toen reeds commissoriaal.

Baron Prisse betuigt onder anderen zijn droefheid van Velzen niet meer in 't midden der broederen te zien, aan wien de Zendingskerk zooveel verplicht is. Toen de vraag in eene *bizondere Synodale vergadering,* waartoe ook buitenlandsche afgevaardigden waren uitgenoodigd om van advies te dienen hoe te handelen met een invloedrijk predikant, die van de waarheid afweek, werd behandeld, had het machtig woord van Van Velzen — alzoo deelt Baron Prisse thans mee — den doorslag gegeven, toen de *Pressensé* tot toegeeflijkheid raadde. Met wijsheid en godsvrucht had hij tot vasthouden aan 't geloof vermaand. Eenparig was naar zijn advies gehandeld en God had hen niet beschaamd.

Eggenstein wenscht de Synode toe een zegen te mogen zijn voor Nederland en ook voor de Broeders in België, door haar bij vastheid van beginsel een ruim hart voor anderen te geven. Ds Joh. van der Linden zegt in zijn antwoord: Wij zien U zoo gaarne in ons midden, om U te hooren spreken van Uw strijd, Uw lijden, Uw worstelingen, maar ook van Uwe aanvankelijke overwinningen. Zeg Uwe kerk, dat uwe broeders hier met en voor U bidden en Uwer gedenken in liefde. [1])

Op de Synode van Amsterdam 1892 waren geen afgevaardigden uit de Belgische Zendingskerk en kwam zij niet ter sprake. Alvorens nu de geschiedenis der correspondentie verder te beschrijven ben ik van voornemen om mijn slotartikel aan te vangen met de mededeeling van wat op het Synodaal Convent van Nederduitsche Gereformeerde Kerken (Doleerende) in Nederland gehouden te Rotterdam 1887 in zake de correspondentie werd besloten.

[1]) Bij Ds Hessels was een som van f 75 ingekomen voor de Zendingskerk.

HET TWEEDE GEBOD EN DE VERSIERING DER KERKEN

door

E. D. J. DE JONGH Jr. te Kampen.

II. (Slot.)

Niet zoo welwillend als men gezind was jegens de kerkvensters was men dit ten aanzien van een andere versiering, die men in de Roomsche kerken aantrof, n.l. de muur- en gewelfschilderingen. Talrijke kerkgebouwen, het mochten dan kathedralen of vergeten dorpskerkjes zijn, konden op zulk een versiering bogen. Zoo goed als al die schilderwerken echter, die den Roomschen eeredienst moesten opluisteren, zijn afgebikt of overgewit en op zóó afdoende wijze onzichtbaar gemaakt, dat ze eerst na eeuwen, en dan lang nog niet alle, op toevallige wijze bij verbouwing of restauratie, weer voor den dag gekomen zijn en dan steeds in beschadigden en ontredderden toestand. Slechts op zeer enkele plaatsen, o.a. te Middelstum zijn muurschilderingen en te Stedum gewelfschilderingen in wezen gebleven. Ook in de Eusebiuskerk te Arnhem is dit het geval. De onderwerpen, waarvan men zich bediend had, waren tafereelen uit de lijdensgeschiedenis, Opstanding, Hemelvaart ; verder beeltenissen van heiligen e.a.

In de St. Laurenskerk te Alkmaar is nog aanwezig een van 1504 dagteekenend en door schoonheid uitmuntend schilderstuk, dat uit zeven vakken bestaat en niet op den muur geschilderd is, maar op paneelen, die aan den muur gehecht zijn. Het stelt de z.g. „Zeven Barmhartigheden" voor, welke ontleend zijn aan Mattheüs 25 : 35—37 en die bestaan uit : Het spijzigen van hongerigen ; het laven van dorstigen ; het her-

bergen van pelgrims ; het kleeden van naakten ; het verplegen van zieken ; het begraven van dooden ; en het verlossen van gevangenen. Zijn in deze kerk de gewelfschilderingen, die o.a. de geliefkoosde voorstelling van het Laatste Oordeel bevatten, verwijderd, de Zeven Barmhartigheden zijn bewaard gebleven, dank zij het feit, dat ze van den muur afgenomen konden worden. Een kerkmeester toch, Cornelis Goudsmit genaamd, die die afbeeldingen niet langer kon dulden, wist in 1582 twee geloofsgenooten te bewegen om die tafereelen benevens de geschilderde profeten aan den kansel heimelijk met zwarte verf over te strijken. Ten opzichte van deze laatste gelukte de toeleg, maar de Zeven Barmhartigheden konden nog intijds weggenomen en gered worden. [1])

In de XVIe eeuw heerschte veelal de gewoonte de houten gewelven der kerken te beschilderen met tafereelen aan het Oude en het Nieuwe Testament ontleend, maar verreweg de meeste zijn evenals die van Alkmaar verdwenen. Enkele, zooals die te Kloetinge, zijn nog in wezen ; hier treft men op het houten tongewelf de figuren van de Apostelen aan. Merkwaardig is in dit opzicht de St. Vituskerk te Naarden, waarvan de gewelfbeschilderingen, die in 1518 voltooid werden, nog volledig aanwezig zijn en alzoo aan den tegenzin, die na de Reformatie tegen al dergelijke werken bestond, weerstand hebben geboden. Om een denkbeeld te geven van het rijke vernuft, dat aan dit werk het aanzijn gaf, moge hier een korte opsomming volgen van de kunstwerken, die hier gewrocht zijn. De gewelfvakken, waarop de tafereelen geschilderd zijn, zijn tweeledig, en bevatten eenerzijds voorstellingen van het lijden en de verheerlijking van Christus, ontleend aan het Nieuwe Testament en daartegenover de prototypen daarvan uit het Oude Testament. Zoo ziet men dan tegenover elkander afgebeeld : David vluchtende voor Absalom en Christus in Gethsemane ; Abner door Joab verraden en het verraad van Christus door Judas ; de kastijding van de Israëlieten door

---

[1]) Galland. Geschichte der Holl. Baukunst in Bildnerei.

Pharao's drijvers en de geeseling van Christus ; de beschimping van Elisa en de bespotting van Christus ; Isaäc, het hout voor zijn eigen offer dragende en Christus dragende Zijn kruis ; de Koperen Slang en den gekruisigden Christus ; Jona door den visch opgeslokt en Christus, die in het graf wordt gelegd ; Simson, de poorten van Gaza wegdragende en Christus, die den steen van Zijn graf wegneemt ; de hemelvaart van Elia en de hemelvaart van Christus ; Mozes met de steenen tafel van den berg Sinaï afdalende en daartegenover het Pinksterfeest. Eindelijk ziet men in de koornis het Laatste Oordeel afgebeeld : „Christus zit daar als Rechter der Wereld met engelen, die de bazuin blazen. Beneden komen de dooden uit hun graven. Aan de Noordzijde is de Hemel met zijn engelen, aan de Zuidzijde de hel met zijn duivels. De hemel is verbeeld door een rijke zuilenhal, waar de uit hun graven verrezenen, grootendeels naakt, binnenkomen en door personen in het rijke gewaad van het begin der zestiende eeuw worden ontvangen. Ook Lazarus, genoemd in Lucas XVI, ziet men als naakt man liggen. De hel heeft een fantastische architectuur, waarin allerlei monsters bezig zijn, de verdoemden te kwellen". [1])

Ten aanzien van deze muur- en gewelfschilderingen kan men niet zeggen, dat ze een voor het Protestantsch gevoel al te kwetsenden indruk maken, en waar dit in meerdere of mindere mate wèl het geval is begint zich tegenwoordig een mildere geest te openbaren. Daar waar ze ontdekt worden — en dit is in vele kerken het geval — gaat men er toe over die oude schilderwerken van de witkalk te ontdoen en bloot te leggen, zelfs worden ze hier en daar gerestaureerd. Dit laatste is o.a. het geval met de waarschijnlijk omstreeks 1550 ontstane muurschilderingen in het koor van de Martinikerk te Groningen, die voorstellingen bevatten uit het leven van Christus, van de Boodschap aan Maria af tot de Kruisiging toe, en die onlangs onder leiding van het Rijksbureau voor de Monumen-

---

[1]) Weissman. Geschiedenis der Nederl. Bouwkunst.

tenzorg zijn gerestaureerd op een, uit het oogpunt van kunst beschouwd, verdienstelijke wijze.

Te Utrecht echter willen vele leden van de Nederlandsch Hervormde Kerk van die middeleeuwsche kerkelijke schilderkunst niets weten. Daar toch is aan kerkvoogden en notabelen van die kerk een verzoekschrift gericht, door niet minder dan 8329 personen onderteekend, waarin dezen er op aandringen niet alleen om de geschilderde ramen (het Driekoningen- en het Evangelistenraam) niet te plaatsen, maar ook om de oude, onlangs te voorschijn gekomene muurschilderingen in de Domkerk en alles wat met de kerkelijke Reformatie in strijd wordt geacht te doen verdwijnen. Kerkvoogden en notabelen zijn echter van oordeel, dat nòch de ramen nòch de muurschilderingen aan het Protestantsche bewustzijn aanstoot kunnen geven; zij beroepen er zich op, dat zelfs de beeldenstormers de geschilderde ramen meestal ongerept hebben gelaten en zij zijn dan ook niet voornemens om aan den wensch van de requestranten gehoor te geven.

Ook in andere plaatsen begint zich een vrijere opvatting baan te breken, zóó zelfs, dat hier en daar in nieuwe kerkgebouwen muurschilderingen worden aangebracht, waarbij men er niet tegenop ziet om bijbelsche tafereelen voor te stellen. Dit is het geval met de Duinoordkerk te 's Gravenhage, waar het kerkbestuur, door milde gevers daartoe in staat gesteld, door den schilder Thorn Prikker een fresco zal laten vervaardigen, het Laatste Oordeel voorstellende. En in de kerkzaal van de Hervormde gemeente te Neerbosch, onlangs in gebruik genomen, prijken de wanden met fresco's, die een allegorische voorstelling bevatten van de gelijkenis van den Zaaier; verder is daar afgebeeld de geschiedenis van de Verzoeking in de Woestijn met de figuren van Christus en satan, benevens de verzoeking van Christus door Petrus uit Matth. 16 : 22 en 23, met de figuren van den Heiland en Petrus. Hoe nu uit een oogpunt van kunstgevoel de meening over deze tafereelen moge wezen, zoo komt het mij toch voor,

dat hier de grenzen van het toelaatbare zijn overschreden.

* * *

Toen men zich in de XVIIe eeuw door de toeneming der bevolking en de uitbreiding der steden genoodzaakt zag tot het bouwen van nieuwe kerken, die aan de eischen van den Gereformeerden eeredienst moesten voldoen, kwam men voor geheel nieuwe problemen te staan, wat aanleg, stijl en versiering betreft. Het kwam er op aan, niet maar om bestaande kerken zoo goed en zoo kwaad als het ging voor den nieuwen eeredienst geschikt te maken, maar om zelfstandig nieuwe werken te scheppen, die alle vroegere Roomsche overbodigheden misten en rechtstreeks voor de prediking van de Gereformeerde leer waren ingericht. De eerste Gereformeerde kerk, die gebouwd werd, bijna de eenige, die vóór de Dordtsche Synode werd gesticht, was de Zuiderkerk te Amsterdam (1603—1611). Deze werd dra gevolgd door de Westerkerk en de Noorderkerk, en in den loop van de XVIIe eeuw door vele andere, als de Nieuwe Kerk te 's Gravenhage, Haarlem en Groningen, de Marekerk te Leiden, de Oostkerk te Middelburg, de Oosterkerk te Amsterdam. Ook op vele kleinere plaatsen als Woubrugge, Maassluis, Bloemendaal, 's Graveland verrezen Gereformeerde kerken. Aanvankelijk wist men zich niet geheel van de middeleeuwsche traditie los te maken ; de bouwmeester van de Zuiderkerk hield zich nog aan den middeleeuwschen langbouw met de verdeeling in beuken vast, en ook bij de Westerkerk volgde deze hetzelfde systeem ; eerst bij de Noorderkerk week hij hiervan af en koos hij voor den aanleg het Grieksche kruis. Hiermede was een nieuwe vorm van den plattegrond gevonden, de centraalbouw had zijn intrede gedaan, en deze bleef in 't vervolg de heerschende voor het Gereformeerde bedehuis.

Zoozeer liet zich hier in 't eerst nog de middeleeuwsche traditie gelden, dat men deze Gereformeerde Zuiderkerk naar

een heilige de St. Janskerk wilde noemen, maar men erkende toch ten slotte, dat dit al te dwaas zou wezen en daarom werd terecht van dit voornemen afgezien.

Wat den stijl betreft, zoo werd gebroken met de Gothische bouwwijze en de Renaissance-stijl, die inmiddels was ingeburgerd en den Gothischen stijl geheel had verdrongen, werd van meet af op de kerkgebouwen toegepast.

En wat de versiering aangaat, zoo spreekt het van zelf, dat alle beelden, die maar eenigszins aan den Roomschen godsdienst zouden herinneren, werden geweerd en alle versiering werd vermeden, die tot beeldendienst, afgoderij of superstitie zou kunnen voeren. Men moet echter niet denken, dat men tegen versiering op zichzelve was of dat er bezwaar tegen bestond, dat de kunst in dienst gesteld werd van de opluistering van het bedehuis. Dat was niet te verwachten van menschen, die zóóveel liefde voor de kunst hadden, dat zij zelfs te midden van bloed en tranen, in tijden van vervolging en moord hun huizen, meubelen en kleedij een vorm en versiering wisten te geven, die nu nog onze bewondering wekt en ons tot voorbeeld strekt. Calvinisme en kunst hebben nooit een tegenstelling gevormd, en ook ten aanzien van hun kerkgebouwen hebben onze Gereformeerde vaderen steeds den regel toegepast, dat bij het goede en het ware ook het schoone behoort! Ga ze maar na de predikstoelen, de koperen lichtkronen, de koorhekken, de eeregestoelten met hun prachtig beeldwerk, de gildeborden met hun opschriften, de orgels met hun sierlijke kasten om overtuigd te worden dat de liefde tot de kunst den Calvinisten van de XVIIe eeuw in het bloed zat. Doch niet meer de kunst gebruikt als boeken der leeken of iets van dien aard, maar aangewend om de bezoekers van het Huis des Heeren te brengen in een gewijde stemming en hen op te wekken tot vaderlandsliefde en burgerzin. Van dit laatste getuigen de talrijke grafmonumenten, opgericht ter eere van die helden, die hun leven hadden geofferd op het altaar des Vaderlands. Dáár onder die eeuwenoude gewelven rust nòg hun gebeente, en de monumenten, te hunner eere opgericht,

zijn even zoovele bewijzen van den kunstzin en het kunstvermogen onzer vaderen; van hun streven om het Huis des Heeren op te luisteren op goede en waardige manier. Wel deden nu weer de beelden hun intrede in de kerk — want die grafmonumenten zaten vol beeldwerk — maar het waren geen beelden ter aanbidding, en ondanks het Tweede Gebod kon men ze met een geruste conscientie in de kerken dulden.

Een enkele maal echter gebeurde het, dat ook tegen deze „gesnedene beelden" bezwaren rezen. In 1601 werd te Hoorn een grafmonument onthuld, dat daar in de Groote Kerk was opgericht ter eere van den in 1599 gestorven Pieter Hoogerbeets, en dat bedoeld was als een hulde van den magistraat aan den geleerden dokter wegens de trouwe diensten door hem bewezen gedurende de pestepidemie, die in dat jaar zoo hevig had gewoed, en waarvan hij zelf het slachtoffer was geworden. [1]) Het monument was vervaardigd door den protestantschen beeldhouwer Hendrick de Keyser, dus van een Roomschen bijsmaak kon het beeldwerk niet verdacht worden. Toch namen de Hoornsche burgers er aanstoot aan en wel in zulk een mate, dat er een formeel oproer ontstond en de magistraat genoodzaakt was om de sierlijk gebeeldhouwde figuren te doen verdwijnen en het monument naar den wensch van deze menschen te laten veranderen. Later schijnen de Hoornsche burgers van dit overdreven purisme genezen te zijn, want in den loop der eeuw zijn nog andere grafteekens in dezelfde kerk opgericht en onaangevochten gebleven. Alle vroegere kunstwerken in deze kerk echter, die nog aan het oude geloof herinnerden, o.a. een voorstelling van het Jongste Gericht aan het koorgewelf, zijn op afdoende wijze verwijderd.

Een bijzondere voorliefde voor beeldwerk legde men in de XVIIe eeuw aan den dag ten aanzien van orgelkasten en predikstoelen, die tot ware kunstgewrochten werden opgevoerd. Over de eerste heb ik bij een vorige gelegenheid ge-

---

[1]) Velius, Chronyck van de Stadt van Hoorn, 1604.

handeld;[1]) ten aanzien van de laatste schroomde men niet de bij den Beeldenstorm gespaarde te behouden al prijkten ze ook, gelijk te 's Gravenhage en te Delft, met de beelden van de vier Evangelisten. Zelfs werd te 'sHertogenbosch in de St. Janskerk, nadat deze aan de Gereformeerden was overgegaan, de predikstoel geduld, in weerwil van de vele figuren van Christus, de Evangelisten, de Apostelen, van Maria en andere heiligen, die hij bevatte, in weerwil ook van de tafereelen, die Christus, Johannes den Dooper, Petrus, Paulus en Andreas elk al predikende voorstellen. In de Calvinistische periode en in de XVIIIe eeuw bleef men deze traditie getrouw, getuige de kansel in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, die in 1649 door den houtsnijder Albert Vinckenbrinck werd voltooid, en de marmeren predikstoel, die omstreeks 1750 in de Groote Kerk te Dordrecht werd opgericht. Eerstgenoemde is versierd met beelden van Standvastigheid, Hoop, Geloof, Liefde, Gerechtigheid en Waarheid, met figuurtjes, die de Zeven Werken van Barmhartigheid uitoefenen; ja voorstellingen van het Laatste Oordeel, de gelijkenis van de Wijze en Dwaze Maagden en van die der Talenten ontbreken er evenmin aan als verschillende gevleugelde naaktfiguurtjes met hun attributen.

De Dordtsche kansel eindelijk is op dergelijke wijze versierd met allegorische beelden en met bijbelsche voorstellingen als: Christus door Johannes gedoopt, Jezus in den Tempel onder de leeraren en de Bergpredikatie.

Waren onze Gereformeerde vaderen dus zeer toeschietelijk ten aanzien van de „gesnedene beelden" in het Huis des Heeren, zoo was er van muur- of gewelfschilderingen in deze nieuwe Gereformeerde kerken geen sprake meer; soberheid was de leus en de kleurschakeeringen, die men in het inwendige nog wilde aanbrengen, werden door de materialen zelve verkregen. Maar de geschilderde glasvensters bleven ook in

---

[1]) Zie mijn artikelen „Iets over onze Kerkorgels" in de Mei- en Juni-aflevering van dit Tijdschrift.

deze nieuwe kerken gehandhaafd en gedurende de geheele XVIIe eeuw werden ze nu hier dan daar aangebracht. Maar ze vertoonden niet meer het karakter van voorheen ; droegen ze eertijds een kerkelijken, en wel in 't bijzonder een „papistischen" stempel, nu dienden ze bijna zonder uitzondering om de herinnering te bewaren aan treffende nationale gebeurtenissen, waaraan de eeuw zoo rijk was, en die te doen voortleven in de navolgende geslachten. Ook andere gebeurtenissen werden er op voorgesteld van meer plaatselijken aard, alsmede wapens, voorstellingen aan de ambachten en bedrijven ontleend en dergelijke. Ook nu waren het geschenken van aanzienlijke personen, stedelijke besturen en corporaties.

De Zuiderkerk te Amsterdam, de eerste Gereformeerde kerk — zooals wij gezien hebben — mocht zich ook verheugen in een schat van 18 gebrande vensters, geschenken van de Admiraliteit en de gilden. Een glas stelde den slag bij Gibraltar voor ; een ander, geschonken door het huidenkoopers-, leerlooiers- en schoenmakersgilde vertoont een man, *die zijn schoenen uittrekt*. Dat is Mozes bij den brandenden braambosch. In 1660 zijn al die ramen verwijderd en door andere met gewoon glas vervangen. Het werd te donker in de kerk, zeide men, omdat ze door andere huizen ombouwd was. Anderen beweerden, dat het door de nieuwe ramen niets lichter werd in de kerk, en dat de verwijdering van de geschilderde glazen een gevolg was van een nog altijd heerschende strooming, die aan zulke versierselen vijandig was.

Hoe dit zij, de glasschilderkunst, die hier te lande zoo bloeide, vond gelegenheid zich gedurende vele jaren en op talrijke plaatsen te ontplooien, en dat wel in nieuw-gebouwde Gereformeerde kerken.

Te Amsterdam werd nog in 1648 zelfs in de Oude Kerk een glas geplaatst ter herinnering aan den vrede van Munster, dat nog aanwezig is ; de Oosterkerk in de Hoofdstad, die in 1671 voltooid werd, bezat vier gedenkramen, die versierd waren met het wapen en zegel der stad en de wapens der toen regeerende burgemeesteren ; ze zijn echter spoorloos verdwe-

nen. Gelukkiger is de kerk te Oudshoorn geweest (gebouwd 1663—'65), die nòg in het bezit is van de 17 geschilderde glasvensters, haar geschonken door de Admiraliteit van Amsterdam en die van West-Friesland, door de vroedschap van Amsterdam en die van Rijnland, door de burgerlijke en de kerkelijke gemeente van Oudshoorn, door den toen nog maar 17-jarigen lateren Koning-Stadhouder Willem III en door verschillende corporaties en personen. Eén venster is een geschenk van vier jonge meisjes, blijkens het opschrift :

Vier maeghden, hier bijeen
Die geven tsaem dit glas,
Ter eere van Gods Kerk
En om Gods volk te lichten.

Verder zijn er nog verscheidene geschilderde ramen aanwezig in de XVIIe eeuwsche, dus voor den Gereformeerden eeredienst gebouwde kerken te Edam, 's Graveland, Zaandam, Egmond op den Hoef, de Rijp, Schermerhorn, Biervliet en elders. Daarentegen zijn ze verdwenen uit de door en voor de Gereformeerden in de XVIIde eeuw gebouwde kerken te Alkmaar, Haarlem, Hoorn — waar echter in de Oosterkerk een glas overgebleven is, dat den slag bij Gibraltar voorstelt — te 's Gravenhage, Goes, Vlaardingen, Kuilenburg, ja op de meeste plaatsen, terwijl hier en daar nog resten van vroegere grootheid op dit gebied overig zijn. Sommige zijn vernield door brand, andere door beschieting van den vijand, door kruitontploffing of andere gewelddadige oorzaak ; andere zijn te gelde gemaakt, maar de meeste zijn te loor gegaan door verwaarloozing en totaal gemis aan waardeering van de kunst, die zij vertegenwoordigden, en de historische waarde, die zij bezaten.

KRONIEK.

Van nieuwe tijdschriften en kranten. — Een mooie dissertatie. — Een interessant boek van Roomsche zijde. — Iets van den Roomschen Bavinck.

Er komt weer een nieuw christelijk blad. Een periodiek, die bedoelt, „de Haagsche Post" of „de Groene Amsterdammer" te vervangen.

We hebbben nu in de laatste jaren zoo langzamerhand elk jaar een nieuwe verschijning gehad. Elke verschijning werd aangekondigd met de mededeeling, dat zij een blad zou zijn, ongeveer in den geest van dit of dat „neutraal" blad — met dien verstande dan dat de Geest, die het geheel beheerschen zou, de Christelijke was.

We hebben op die manier onze christelijke „Prins", onze christelijke „Wereldkroniek" en ons christelijk „Leven". We hebben ook al enkele periodieken „gehad". „De Ster" ging heen, werd althans opgenomen in „De Rotterdammer". „Ons Tijdschrift" verdween reeds voor jaren. Maar uit een oud-gediende ontstond „Opgang", en vergis ik me niet, dan bloeit „Opwaartsche wegen" ook nog steeds. „Kentering" werd geboren, en daarmee is het aantal zuiver literair-belletristische christelijke tijdschriften tot drie gestegen.

In de laatste twee jaar maakten we mee: een wedergeboorte van „Opgang", de geboorte van „Opwaartsche Wegen" en de verschijning van „Kentering", verder kwam „Op den Uitkijk" kijken, en nu zal het groote gebeuren; „Etwas nie Dagewesenes": men kondigt aan de verschijning van „Onze Tijd".

Nu herinner ik eraan, dat men in ethische kringen reeds

zijn „Weekblad voor Christendom en Cultuur" heeft, het omgeboren „Bergopwaarts" van voorheen; dat christelijke studentenkringen hun „Eltheto" nog hebben, en dat ook „Fraternitas" een plaats heeft onder de zon.

En dan...... nog steeds is „Stemmen des Tijds" een periodiek, die in kwaliteit moeilijk zal zijn te evenaren, laat staan, te overtreffen......

Heeft men in Hervormde kringen van bepaalde richting zijn eigen blad in het omgedoopte „Bergopwaarts", in onze kringen bedoelt „De Reformatie" hetzelfde te geven. Overigens werken aan de meeste genoemde bladen mannen en vrouwen van onderscheiden kerkelijke gezindte samen.

Deze samenwerking bleek in een tijdschrift als „Op den Uitkijk" reeds zoo ver mogelijk te zijn gegaan. Nu wil men in „Onze Tijd" klaarblijkelijk nog verder schrijden. Zóóver, dat men zich gaat afvragen, of men een dergelijk blad nog wel voor het gereformeerde *gezin* zou durven aanbevelen. Natuurlijk moeten we het blad eerst zien, maar de namen van hen, die nu reeds genoemd worden, als schrijvers, doen werkelijk te dezen opzichte eenige vragen rijzen.

Bovendien komt de vraag naar voren, af er nu eindelijk niet eens een einde moet komen aan het uitgeven van iets nieuws. Me dunkt, we hebben toch zoo langzamerhand allen wel „elck wat wils". En een goed bedoelde actie heeft meestal het meest te lijden door versnippering van krachten.

Of...... door iets anders. Door gebrek aan homogeniteit.

En waar het homogene te zoeken is in onderscheiden van onze periodieken, is mij een raadsel. En dat geldt in de derde macht van het nieuwe tijdschrift, dat komen zal. Maar we zullen afwachten. Ofschoon het uitgeven van nieuwe periodieken voor het christelijk gezin nu zoo langzamerhand veel begint te krijgen van een sport.

O, ja, 't is waar ook, ik vergat er nog eenige, — zoo b.v. de nieuwe „Christelijke Illustratie"...... Maar het begint zoo langzamerhand op een paar meer of minder niet aan te komen.

Trouwens versnippering lijkt nu eenmaal noodig.

Dat geldt zelfs van de Evangelisatie-bladen, waarmee we ook al worden overstroomd.

Intusschen zal er, naar verluidt, met ingang van October of November a.s. nog weer een Gereformeerd Weekblad bijkomen. Kerkelijk gereformeerd dan, in den geest van de Reformatie — maar niet in dien Geest.

We zullen wachten......

Er zou iets moois zijn in al die verschijningen, wanneer het enkel een bewijs was van de kracht van ons Gereformeerde leven, dat er zooveel verschijnt. Maar er is ook iets in, dat herinnert aan een zekere zucht om (ik zeg niet eigen persoonlijkheid, daarvoor staan velen te hoog) maar dan toch om eigen richting den boventoon te geven.

Doch dat is nog niet het ergste.

Te betreuren is het m.i., dat in den regel deze actie voor een nieuw blad uitgaat van een uitgeversmaatschappij, en dat daarmee de zaak een zuiver finantieele onderneming wordt — ideëel slechts ter tweeder instantie gedekt door de, door den uitgever opgeroepen, schrijverslust van de medewerkers.

Ons Gereformeerde publiek zal zich ernstig hebben te bezinnen omtrent zijn houding jegens dat nieuwe.

Intusschen zijn er heel wat verschijningen, die we met groote vreugde kunnen begroeten. Een van de belangrijkste boeken van den laatsten tijd, is ongetwijfeld het pas van de pers gekomen werk van *Dr C. Tazelaar* (tot op het moment, dat ik dit schrijf nog Drs C. Tazelaar, en als zoodanig bij ons volk goed bekend — maar wanneer dit nummer van ons tijdschrift verschijnt, sinds 6 April Doctor in de letteren en wijsbegeerte). We bedoelen zijn dissertatie over „De jeugd van Groen".

Het lijvige boekdeel van 258 pagina's is, anders dan heel veel dissertaties, heel vlot leesbaar — trouwens, wie zou het

van den man, die zoo gemakkelijk styleert als Tazelaar ook ánders hebben verwacht? — en het behandelt een stof, die voor ons gereformeerde volk zéér interessant is.

Niet alleen ieder, die politiek rechts is geöriënteerd onder de protestanten, maar ook ieder, die een beeld wenscht te ontvangen van de opvoeding in de strenge gezinnen in het begin der vorige eeuw, zal dit boek een buitengewone aanwinst noemen van onze christelijke literatuur.

Vanwege zijn geboortedatum (niemand zal op andere gronden durven bouwen!) vangt Groens jeugd aan in 1801; en Tazelaar eindigt zijn verhandeling met de bespreking van Groen in het jaar 1827; zulks ook op een onaanvechtbaren grond. Immers Groen zelf beschouwde volgens zijn eigen brieven dit jaar als het jaar, waarin feitelijk zijn levensbestemming was bereikt, en hij dus zijn jeugdperiode afsloot.

Het is hier niet de plaats om uit het boek van Tazelaar te gaan citeeren.

Maar wél zouden we zeggen, dat we gerust aan dit boek een goed debiet kunnen voorspellen.

Dit boek heeft meer beteekenis dan vele dissertaties, die alleen maar de deugd hebben, dat ze een of ander minutieus onderdeel van de wetenschap belichten, en den schrijver betitelen.

Dit boek is een model van een goede biografie. Zonder partijdig te zijn, nochtans geschreven uit een beginsel, dat Groens leven kan verstaan, en de in dat leven werkenden factoren kan begrijpen; zonder vertoon van geleerdheid, nochtans zóó, dat datgene, wat Tazelaar vertelt van Groens promotie, ook van dit boek kan gezegd worden: „*verre* boven het gewone."

Nu ik het toch over nieuw uitgekomen werken heb, wil ik hier ook nog wijzen op een pas verschenen werk van *Bruno Grabinski*. De lezers van dit tijdschrift herinneren zich misschien, dat ik voor eenigen tijd ook eens schreef over dezen Roomschen publicist, die speciaal studie maakt van wonderen

en verschijnigen, dit tot het gebied van het occulte behooren.

Toen spraken we erover, doe hij uit de z.g. feiten, die aan bloedende Mariabeelden en dergelijke werden geconstateerd, op handige wijze munt weet te slaan voor een propaganda voor Rome.

Thans verscheen van zijn „Neuere Mystik" bij Franz Borgmeyer in Hildesheim, de uitgeverij van al zijn boeken, een tweede druk.

Nu kunnen we ook dit boek, sinds den eersten druk sterk in omvang toegenomen, beoordeelen. En dan moeten we beginnen met te zeggen, dat dit werk mijlenver uitsteekt boven die andere, die feitelijk een zéér doorzichtige reclame bedoelen vóór Rome en tégen het protestantisme. Maar in dit boek wordt veel meer het materialisme aangevallen, en dat wel met authentieke stukken, waaruit blijkt, dat er allerlei verborgen verschijnselen zijn in het menschelijke leven, die van het standpunt van den materialist toch niet zijn te verklaren.

De lezing van dit boek is werkelijk interessant.

Niet alsof we niet op meer dan een plaats een vraagteeken zouden zetten. Hoe kan het ook anders? Immers de voor Rome zoo ijverige propagandist kan zich ook in dit boek niet verloochenen — maar toch is hij in dit boek veel meer de man, die zich beijvert deze stelling te verdedigen: (pag. 488): „Ich glaube, Entstehung, Inhalt, Zweck und Ziel des Menschenlebens läszt sich prägnant in der Devise ausdrücken: Von Gott! — Für Gott! — Zu Gott! —"

Zie, een schrijver, die in een boek tot zulk een conclusie komt, heeft al dadelijk onze aandacht. En ik zou dan ook gerust durven aanbevelen dit boek aan ieder, die, theologisch eenigszins onderlegd, zich interesseert in gevallen van „voorgevoelens", „droomen", „helderziendheid", „het tweede gezicht" en dergelijke, die in onzen tijd toch ook in onzen kring de aandacht hebben.

Het, ongeveer 500 pagina's dikke, lijvige boekdeel zegt heel

veel interessante dingen. En de „ketterijen" — och, die voelt en herkent men al spoedig.

En nu denk ik nog aan een boek van een Roomsche.

Maar een boek van héél anderen aard.

Het is het boek: „Nieuwe Banen" van *Frater Rombouts*, den sympathieken Roomschen paedagoog, die onlangs zijn vijfentwintig-jarig priesterjubileum vierde. Rombouts is de Roomsche Bavinck. En wat hij hier geeft, verdient evenzeer onze aandacht, als de werken van Bavinck de aandacht hadden van frater Rombouts, die immers op Bavincks werken een soort Roomsche commentaar schreef.

Rombouts wil in dit werk een overzicht geven over datgene, wat we met één uitdrukking ook wel eens noemen, „de nieuwere psychologie" — ofschoon dat begrip „nieuwere" buitengewoon moeilijk is te definieeren.

Wie een overzicht wil hebben van hetgeen in den laatsten tijd er alzoo te koop is op de psychologische en paedagogische markt, zal ongetwijfeld in dit werk van Rombouts een uitnemenden gids vinden.

We zijn hem voor zijn boek héél dankbaar.

Maar...... toch moet ons ééne opmerking van het hart. Een opmerking, die we, krachtens het karakter van dit tijdschrift, hier niet nader kunnen adstrueeren. We hopen dat wel eens te doen in het „Paedagogisch Tijdschrift voor het Chr. Onderwijs". Het is deze opmerking: we vreezen zeer, dat onze Roomsche paedagogen, ietwat teveel verwachting hebben van die nieuweren onder de paedagogen en psychologen, die met nieuwe dingen aankomen, en die toch in wezen, niet in overeenstemming te brengen zijn met de aloude christelijke beginselen.

De Roomsche mannen van wetenschap hebben meestal een buitengewoon fijnen neus voor ketterijen. Maar zijn laten zich ook héél graag bekoren door Roomschen, die een wereldnaam hebben.

En de eerlijke erkenning, dat er op dit terrein voor hen,

die vasthouden aan de geopenbaarde waarheid Gods, vele vragen en moeilijkheden zijn, mag nimmer beteekenen, dat we daarom de oplossingen, die ons aan de hand gedaan worden, maar aanvaarden, mits ze maar van „geloovige" zijde tot ons komen.

Zeker, Rombouts is voorzichtig.

En toch vrees ik, dat, voor ons, ook zijn werk een commentaar noodig heeft.

J. WATERINK.

RECENSIEN.

Kommentaar op het Nieuwe Testament. XIV.

De Openbaring des Heeren aan Johannes, uitgelegd door **Dr S. Greijdanus,** Hoogleeraar aan de Theologische school te Kampen. XXXIV + 448 pag.

Amsterdam, H. A. van Bottenburg, 1925.

Is voor bijna drie jaar de uitgave van dezen kommentaar aangevangen, thans heeft een tweede deel het licht gezien. In 1922 verscheen deel I, Mattheus van Prof. Grosheide, en nu het laatste deel.

Dat Prof. Greydanus juist *dit* deel schreef, was niet te verwonderen. Reeds in 1908 verscheen van zijn hand de bekende kloeke populaire uitlegging. En wij mogen dankbaar zijn, dat in dezen specifiek Gereformeerden kommentaar zoo spoedig een deel over de Openbaring is uitgegeven. Want als er één boek van het Nieuwe Testament is, ten opzichte waarvan wij arm zijn aan betrouwbare voorlichting, terwijl we die broodnoodig hebben, dan is het wel de Openbaring. Literatuur over de Openbaring is er in overvloed, waaronder verscheidene werken, die voor ernstige wetenschappelijke studie onmisbaar zijn. Ik noem slechts de bekende kommentaar van Bousset in „Meyer" en die van R. H. Charles in de naar ik vrees onder ons nog niet voldoende bekende International and Critical Commentary. Wie een dezer beide werken bestudeert, raakt op de hoogte met alle kwesties over de Openbaring.

Maar — als een Gereformeerd predikant voor zijn preek een tekst bestudeert, is het er hem niet in de eerste plaats om te doen, met de *kwesties* op de hoogte te komen, waarvoor

hem gewoonlijk dan ook de tijd ontbreekt. Hij heeft behoefte aan een kommentaar, waar tegenover hij niet onophoudelijk wantrouwend en kritisch behoeft te staan, en waarbij hij dan nóg aan het eind moet vragen, wat eigenlijk de bedoeling van den tekst is. Schitterend is vaak het materiaal, dat hij dan heeft verzameld, maar altijd moet hij op zijn hoede zijn, geen opvatting van den tekst voor te dragen, die uit een onjuist standpunt van den gebruikten kommentaar voortvloeien zou.

Daarom zijn wij dankbaar, dat nu deze uitlegging over de Openbaring verschenen is. Prof. Greydanus is een vertrouwde gids om ons rond te leiden in de machtige beeldenwereld, die Johannes heeft gezien. Groote eerbied voor zijn voorwerp van onderzoek treedt in zijn schrijven overal aan het licht. Kloek legt hij in het Voorbericht en in § 1 der Inleiding getuigenis af van zijn principieel standpunt. „Dat door mij dit zelfgetuigenis van Johannes ten volle als waar wordt aanvaard, behoeft wel nauwelijks te worden uitgesproken." Daarmee wordt natuurlijk van bepaalde zijde het werk als principieel onwetenschappelijk veroordeeld, omdat het niet „onbevangen" tegenover het object van onderzoek staat. Maar zoetjesaan treedt heden ten dage de onwaarheid en de onmogelijkheid van dat „onbevangen" voraussetzungslose onderzoek duidelijk genoeg aan het licht. Elk onderzoeker van den Bijbel brengt van tevoren zijn eigen theologische opvattingen mee. Het onderscheid is alleen, dat iemand als Prof. Greydanus dat kloek en rond erkent, terwijl vele aanhangers der kritische en religionsgeschichtliche school in den zoeten waan der Voraussetzungslosigkeit voortsluimeren.

Aan de uitlegging gaat een Inleiding vooraf van 23 bladzijden. Daarin wordt de lezer met allerlei problemen betreffende de Openbaring op de hoogte gebracht. De Schrijver handelt daar over : auteur, bronnen, taal, tijd, wijze van opvatting en van uitlegging, integriteit en gedachtengang. Over al deze onderwerpen kon in zulk kort bestek natuurlijk niet breed worden gesproken. De bovengenoemde kommentaar van Charles b.v. heeft 170 blz. inleiding. Nu heeft Prof.

Greydanus zich bij het schrijver van zijn boek de practijk voor oogen gesteld. Het zal vooral een handboek voor predikanten zijn. Toch geloof ik, dat breeder bespreking hier en daar velen lezers zeer aangenaam geweest zou zijn. Zoo b.v. in § 5 over de wijze van opvatting. In allerlei kleine en grootere populaire geschriften zoeken verschillende, vooral Adventistische stroomingen heden de Openbaring voor zich te annexeeren. Daarom is het goed, dat een Gereformeerd theoloog in staat is, zich over de verschillende opvattingen aangaande het laatste Bijbelboek een juist oordeel te vormen. Natuurlijk is het mijn bedoeling niet, dat Prof. Gr. over dergelijke monstrueuze opvattingen in zijn kommentaar schrijven ging. Als maar de verschillende voornaamste opvattingen waren uiteengezet en besproken. Er worden wel vier opvattingen genoemd, maar van slechts twee wordt even met een enkel woord iets gezegd.

Ook is de behandeling der literarische kwesties er wel wat mager afgekomen. Vooral in § 2 de bespreking der bronnen, die Johannes zou hebben gebruikt. Om de overeenkomst, die de Openbaring vertoont met b.v. Daniël en Ezechiël, beschouwt men van kritische zijde het boek gaarne als geheel of althans gedeeltelijk rustend op en overgeschreven uit andere schriftelijke bronnen. Zooals b.v. Jülicher botweg schrijft: „Ein in der Studierstube gefertigtes Kunstprodukt ist auch die Apc des Johannes, die ekstatischen Visionen sind schriftstellerische Einkleidung, nicht wirkliche Erlebnisse". [1]) Een opvatting, die wij natuurlijk als lijnrecht in strijd met Gods Woord verwerpen. Toch is evenwel de overeenkomst vooral tusschen Daniël en de Openbaring frappant. Prof. Greydanus bespreekt deze formeele verwantschap even in § 2. Maar zéér kort. In eenige regels. En ik geloof niet, dat daarin heel de kwestie zelfs behandeld is. Door Johannes' uitnemende kennis van het O. T. „was zijn geest gevormd, en toebereid, om deze Openbaring des Heeren te ontvangen, en te boek te stellen."

---

[1]) Einl. in das N. T. 1913², S. 229.

Maar de éénige kwestie is voor *ons*, die aan de realiteit der visioenen gelooven, niet de bereiding van Johannes' bewustzijn. Want de overeenkomst met de apocalyptische visioenen van het O. T. schuilt niet alleen in de taal, waarin hij schrijft, maar ook in de dingen, die God hem liet zien, en in den *vorm, waarin* God hem die liet zien. Er is dus niet slechts analogie bij Johannes, maar bij den Heere zelf. Niet alleen een subjectieve, maar ook een objectieve. Eene bij den auctor secundarius, maar ook bij den Auctor primarius. Doorbladering der Apocalypse in Nestle's N. T. Graece en zelfs van een Statenvertaling met gelijkluidende teksten kan dit op verschillende plaatsen laten zien.

Waarom ik dit schrijf? Allerminst om ook maar eenige aanmerking op den kommentaar van Prof. Greydanus te maken. Ik voel wel het moeilijke, al dergelijke vragen in den breede te behandelen, ook omdat anders zulk een boek te groot en te duur worden zou. En voor de practijk van het ambt is noch het eerste noch het laatste strikt noodzakelijk. Wie breeder in de kanonische problemen wil indringen, bestudeere de bovengenoemde werken van Bousset en Charles, waarin men zelfs vindt een Geschichte der Auslegung der Ap. en een Grammar of the Apocalypse van ruim 40 blz.

Maar ik spreek door dit schrijven alleen maar den wensch uit, dat we naast exegetische ook kanonische lectuur van onze professoren zullen ontvangen. We hebben behoefte aan een Geref. kommentaar, en dankbaar zien we hem komen. Maar niet minder heben we behoefte aan een Gereformeerde Kanoniek. Voor Oud en Nieuw Testament beide. Ook om ons verder te brengen in het verstaan van het *hoe* der inspiratie. Wij gelooven wel allemaal aan de organische inspiratie, maar over den inhoud daarvan heerscht vaak ontstellend veel onhelderheid. Een vroeger geslacht van kundige hoogleeraren ging heen, zonder ons kanonische handboeken te hebben nagelaten. Van onze huidige professoren hopen wij ze te ontvangen.

Over de vraag, wie de schrijver van de Openbaring is,

wordt in § 1 der Inleiding tamelijk breed gesproken. Het bekende vermoeden, dat Johannes den marteldood zou zijn gestorven en dus de Openbaring niet kon hebben geschreven, wordt afdoende weerlegd. Over de Papiasfragmenten naar de recensies van Georgios Hamartolos en Philippus Sidetes citeert Prof. Gr. Bousset naar den eersten druk. Laat ik even mogen opmerken, dat Bousset zich in den tweeden druk iets voorzichtiger uitdrukt op S. 36, althans wanneer ik zijn meening goed begrijp.

Over den eigenlijken kommentaar kan ik kort zijn. Hij is gelijk we van Prof. Greydanus gewoon zijn, degelijk. Op alle kleine tekstverschijnselen ingaande. Welken Griekschen tekst Prof. Gr. als uitgangspunt genomen heeft, wordt niet gezegd. Waarschijnlijk den tekst van Nestle. Van afwijkende lezingen wordt steeds rekenschap gegeven. Grondig worden alle zaken besproken. En niet alleen analytisch, zoodat men de aparte dingen leert zien. Maar ook synthetisch, waardoor men de eenheid der gedachten leert kennen. Daarvoor is reeds de § over den gedachtengang, waarmede de Inleiding besluit, van groot gewicht, evenals het algemeen overzicht op blz. 117.

Het spreekt vanzelf, dat men in onderdeelen met Prof. Gr. van meening verschillen kan. Zoo b.v. acht Prof. Gr., dat in 6^2 met den ruiter op het witte paard bedoeld is het Evangelie. Ik voor mij geloof liever, dat daardoor Christus wordt voorgesteld. Dat aan het Evangelie een kroon werd gegeven, is toch moeilijk te zeggen. En 18^{11} wijst ook weer naar Christus heen. Aan Christus denkt in den laatsten tijd nog De Zwaan [1]) die hier overigens ten onrechte een polemiek met den Perzischen zonnegod Mithras ziet.

Interessant, en naar de gewone Gereformeerde opvatting uiteengezet, is de uitleg over het 1000-jarig rijk en over het getal van het beest.

Tenslotte — wij verheugen ons van ganscher harte, dat dit tweede deel van den Geref. kommentaar op het N. T. ver-

---

[1]) **Bergopwaarts, 16 Febr. 1924.**

schenen is. Een onmisbare aanwinst voor de boekenkast van elk Geref. theoloog. De Heere gebiede ook over dit kostelijke werk Zijn zegen. En — het worde binnen niet al te langen tijd door andere deelen gevolgd.

Dr C. BOUMA.

Anton Jirku, *Altorientalischer Kommentar zum Alten Testament.*

Leipzig, A. Deichertsche Verlagsbuchhandlung 1923.

Men kan zich tegenwoordig niet meer met de studie van het Oude Testament bezig houden zonder ook kennis te nemen van wat het onderzoek der oud-Oostersche volkerenwereld ter verheldering daarvan heeft opgeleverd. De Dienaar des Woords die over het Oude Testament preekt en daarbij op de hoogte van zijn tijd wil zijn, kan er dan ook niet van buiten bij de voorstudie voor zijn preek de vraag onder de oogen te zien of het oude Oosten daarover ook eenig nader licht verspreidt. Een zeer handig hulpmiddel wordt hem daartoe nu geboden door bovenstaand werk. Er waren zeer zeker reeds hulpmiddelen ; maar sommige daarvan als Schrader's Keilinschriften und das Alte Testament of Gressmann's Altorientalische Texte und Bilder zum A. T. zijn al sedert eenigen tijd uitverkocht en nieuwe drukken laten zich nog steeds wachten ; andere als Jeremias' Das Alte Testament im Lichte des alten Orients of Rogers' Cuneiform parallels to the Old Testament, die nog wel verkrijgbaar zijn, bestrijken alleen het Babylonisch-Assyrische gebied, terwijl Jeremias bovendien veel te weinig objectief is (in dit opzicht is Rogers veel beter!). De altorientalische Kommentar zum A. T. van Jirku voorziet derhalve in een dringende behoefte, want hij biedt al wat op het O. T. eenig licht kan werpen zoowel uit Babel als Egypte, uit Arabië als Kanäan, van de Hethieten als de Arameesche papyri uit Elefantine ; en hij doet dit op streng-objectieve wijze door de in aanmerking komende teksten voluit af te drukken, zoodat ieder er zelf de beteekenis

en de strekking van beoordeelen kan. En een zeer bizonder voordeel is dat Jirku zijn boek geheel anders heeft ingericht dan de overige bestaande werken. Die nemen alle als basis de oud-Oostersche volkerenwereld zelf, en rangschikken de gegevens systematisch-chronologisch met verwijzing naar de plaatsen van het O. T. die in aanmerking komen. Jirku echter gaat uit van het O. T., en geeft in Bijbelsche volgorde al de teksten, waarover eenig oud-Oostersch gegeven zijns inziens licht verspreidt, om daarbij deze gegevens voluit af te drukken. Dit is voor het gebruik van den Theoloog een belangrijke verbetering. Men kan nu bij elken O. T. tekst waaraan men bezig is, onmiddellijk naslaan of er uit het oude Oosten iets van belang voor bestaat, en veel tijdroovend zoeken wordt daardoor vermeden. Wij raden al onze predikanten aan zich dezen oud-Oosterschen commentaar nevens hunne andere O. T. commentaren aan te schaffen ; zij zullen er ongetwijfeld veel vrucht van hebben.

G. CH. AALDERS.

Arvid Bruno, *Gibeon.*

Arvid Bruno, *Micha und der Herrscher aus der Vorzeit.*

Beiden bij A. Deichert, Leipzig 1923.

Deze beide studies van den Zweedschen geleerde Arvid Bruno kunnen, in weerwil van de groote zorgvuldigheid die er aan is ten koste gelegd, bezwaarlijk onze instemming verwerven. De groote bedenking die wij er tegen hebben is deze, dat wat Bruno betoogen wil toch eigenlijk alleen maar bewezen kan worden indien men verschillende door hem voorgeslagen tekstverbeteringen aanvaardt. En nu wenschen wij allerminst het goed recht van tekstverbetering ten aanzien van het O. T. te ontkennen — er is ongetwijfeld heel wat meer werk voor de tekstkritiek bij het O. T. dan men vroeger meende — ; maar stellingen, die alleen bewezen kunnen worden indien bepaalde tekstwijzigingen worden aangebracht, staan al uiterst zwak.

G. CH. AALDERS.

Aanteekeningen en Woordenlijstje bij de *Handelingen der Apostelen,* door **Dr W. Nawijn.**
J. H. Kok, Kampen.

„Aanteekeningen en Woordenlijstje hebben tot doel, de gebruikers van dit boekje op verschillende van het Attische dialect afwijkende vormen attent te maken en hun bij de verklaring en de vertaling van den tekst eenige hulp te bieden", zegt Dr Nawijn in zijn woord, waarmede hij dit werkje inleidt. Voor dit doel is het boekje uitnemend geschikt. In zeer beknopten vorm is hier met de bekende accuratesse van den Schrijver allerlei ter toelichting samengebracht, zoo niet samengeperst, niet alleen van taalkundigen, maar ook van anderen aard. Bij de bestudeering van de *Handelingen der Apostelen* kan het van veel nut zijn. Enkele onjuistheden, of onduidelijkheden, kunnen bij een tweeden druk hersteld, of verduidelijkt worden, b.v. blz. 33 vs. 9, vgl. Hand. 11 : 20; blz. 47 vs. 12 (het jaar 53 moet zijn 52, òf zelfs 51); blz. 11 vs. 13 (daar is wel degelijk sprake van verloochenen, omdat de Heere Christus der Joden eigen Messias was, Dien zij uitstootten); blz. 8 vs. 23 (προγνώσει is iets anders dan providentia, vgl. ook 1 Petr. 1 : 20), enz. Moge Dr Nawijn voortgaan ook andere boeken van het N. Testament op deze wijze te bewerken. Hij zou er ongetwijfeld velen een dienst mee bewijzen.

S.GREIJDANUS.

H. Kluin. *Het geestesleven der Natuurvolken,* met „inleidend woord" door Dr A. C. Kruyt.
's Gravenhage, N. V. Algemeene Boekhandel voor Inwendige en Uitwendige Zending, 1924.

Dit werk over de religie der volken die het verst van de kennis van den levenden God zijn afgedoold, is geschikt voor Zendingsstudiekringen.

De schrijver staat niet op het standpunt van het Evolutio-

nisme, maar heeft toch het geloof aan het absoluut karakter van de Christelijke religie niet voldoende in zijn boek laten domineeren. Ds. D. K. Wielenga heeft in de Macedoniër van Nov. 1924 reeds op eene uit dit gezichtspunt minder gewenschte volgorde van behandeling gewezen, ik zou er aan willen toevoegen, dat de term „primitieven" in een niet-evolutionistisch boek contrabande is. Ware de schrijver nog wat meer principieel geweest, zijn boek zou aan bruikbaarheid gewonnen hebben.

T. HOEKSTRA.

Dr A. Kuyper. *Het Calvinisme.* Zes Stone-lezingen. Tweede druk.
Kampen, J. H. Kok.

We zijn dankbaar dat de Stone-lectures van Kuyper, die reeds lang uitverkocht en betrekkelijk moeilijk te krijgen waren, bij den heer Kok te Kampen in tweeden druk zijn verschenen. Met machtigen speculatieven greep handhaaft Kuyper hier de pretentie van het Calvinisme van te zijn een eigen levens- en wereldbeschouwing. Geef dit boek in handen aan onze jonge menschen, vooral aan hen, die studeeren. Deze geestelijke spijs is beter en voedzamer dan de vele liflafkostjes die tegenwoordig door sommigen aan onze jonge menschen worden voorgezet.

T. HOEKSTRA.

Zeitschrift für Systematische Theologie. Herausgegeben in Verbindung mit Paul Althaus, Rostock, Emanuel Hirsch, Göttingen, und Georg Wehrung, Münster, von Carl Stange, Göttingen.
Gütersloh, C. Bertelsmann.

Met dubbele kracht zijn de Duitsche theologen na de oorlogscrisis weer aan het werk gegaan. Door den woedenden stroom van den oorlog zijn vele tijdschriften weggespoeld, maar nauwelijks is de storm gaan luwen, of de Duitschers

zijn weer bij de pinken en richten een tijdschrift voor Systematische Theologie op.

In het „Zum Geleit" van de eerste aflevering die in het midden van het jaar 1923 verscheen verklaart de Redactie dat een vernieuwing en verdieping des levens, die onze tijd noodig heeft, slechts verkregen kan worden, wanneer het vooroordeel wordt overwonnen, dat het verstaan van de wereld en van den mensch zonder de religie mogelijk zou zijn. De religie die voor de cultuur van den tegenwoordigen tijd van waarde is, is de religie welke wij aan de Reformatie te danken hebben.

Er wordt door de redactie terecht nadruk op gelegd dat er verband moet bestaan tusschen cultuur en religie ; de omschrijving van de religie, als eene die we aan de Reformatie danken, is echter nog al vaag. Het voornemen bestaat de verschillende richtingen aan het woord te laten komen.

De eerste jaargang heeft het bestaansrecht van dit degelijke en uitstekend in de moderne stroomingen oriënteerende tijdschrift bewezen.

In den tweeden jaargang waarvan twee afleveringen, ieder van bijna 200 pagina's druk, verschenen zijn, werden o.a. opgenomen de volgende artikelen : Lohmeyer, Ur-christliche Mystik ; Wehrung. Die Haupttypen theologischen Denkens in der neueren Theologie ; Ihmels. Dogmatik und Predigt ; Althaus, Theologie des Glaubens ; Stange. Die Stellung der Theologie im Zusammenhang der Wissenschaften, etc.

T. HOEKSTRA.

INHOUD VAN DEN VIJF EN TWINTIGSTEN JAARGANG.

ARTIKELEN.

GERECENSEERDE BOEKEN.

26e JAARGANG Afl. 1 MEI 1925

Gereformeerd Theologisch Tijdschrift

REDACTIE:

Dr G. Ch. AALDERS, Dr T. HOEKSTRA, Dr G. KEIZER, Ds C. LINDEBOOM, Dr J. RIDDERBOS.

INHOUD VAN DEZE AFLEVERING:

UITGAVE: DRUKKERIJ DE GRAAFSCHAP, AALTEN
POSTREKENING 35540